

«ТҮРКІ ӘЛЕМІН ЗЕРТТЕУ» ҚОРЫ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI
АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚазҰПУ
ABAY MİLLİ DEVLET PEDAGOJİ ÜNİVERSİTESİ
ЧУКУРОВА УНИВЕРСИТЕТИ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

«ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯНЫҢ ОРТАҚ МӘДЕНИ
ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ
21-23 мамыр 2007 жыл

KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE'NİN ORTAK KÜLTÜREL
DEĞERLERİ ULUSLAR ARASI SEMPOZYUMU
21-23 Mayıs 2007

BİLDİRİLER

Editör:
Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR
Yrd. Doç. Dr. Bedri AYDOĞAN

АЛМАТЫ - 2007
ALMATI - 2007

TÜRKLERDE TAKVİM=ZAMAN ÖLÇÜMÜ

Tuncer Baykara
Ege Üniversitesi
İzmir – TÜRKİYE

Zamanın belirlenmesi için ilk ve en önemli unsur, "gün"dür. Ancak "gün"ler ardarda akıp gittiğinden tabiatın gelişmeleri ile ilgili olarak bir de "yıl=sene" ortaya çıkmıştır. Bu aynı zamanda insan hayatı ile ilgili olarak "yaş" gerçeğini belirtir. "Yaş" genelde , otların veya ağaçların yeşillenmesi esaslıdır.

Türklerin kullandıkları takvimler ile ilgili olarak Osman Turan ve Louis Bazin'in mükemmel çalışmaları vardır. Biz bunlara, çağdaş bazı verilerle katkıda bulunmak istiyoruz. Burada miladî takvimin esaslarına göre misaller vereceğiz.

I. Yıl=Sene:

Yıl-Sene: Çimenlerin, veya ağaçların iki yeşermesi arasında geçen zamandır. Bunu Türklerin yaşadığı orta kuşaklardaki güneş olayı ile senede en azından iki defa tesbit etmek imkânı vardır. Güneşin alt alt düzeye indiği, 21 Aralık veya en üst düzeye geçtiği 21 Haziran. Bu tarihler bir-iki gün farklı olabilir, fakat aynı esaslı olması bakımından böyle adlandıracağız. O zaman en sade bir şekilde seneyi 21 Aralıkta veya 21 Haziran'da kolaylıkla başlatabiliriz.

Yılın başlaması:

Yılın başlaması için en kolaylıkla belirlenebilecek bir zaman 21 Aralık veya 21 Hazirandır. Ancak tabiatın uyanmasını, ortalığın canlanmasını, yeşermesinin uygun olacağını düşünenler de vardır. Doğal ortamın canlanması güneşin durumuna göre erken (21 aralığa yakın) veya geç olabilir. Fakat Türk takviminde , bu iki zamanın tam ortası , yani 21 Mart sene başı olması yaygın bir kabullenmesidir. Çin daha sıcak olduğundan onlarda 21 Aralık ile 21 Mart arasındaki bir zaman , gökteki ayın durumuna göre yeni yılın başı kabul edilmiştir.

Yıllara hayvan ad verme:

Türkler, Doğu Asyadaki yaygın gelenekten de etkilenerek her yıla bir hayvan adı vermişlerdir. Böylece sırasıyla onriki hayvan adı, sıçandan başlayarak birbirini takib etmektedir:

1. Sıçan (1972,1984, 1996,2008)
2. Sığır
3. Pars
4. Tavşan
5. Ejder
6. Yılan
7. At
8. Koy(un)
9. Biçin=Maymun
10. Tavuk
11. İt(=köpek)
12. Domuz (2007)

Yılın Bölünmesi:

Yıl 265-366 günlük bir bütün gibi olduğundan bunun bölünmesi gerekmiştir. Bölünmeler 2,4,8 ve 12 olarak gerçekleşmiştir.

a. 2 ye Bölünme:

Yılın ikiye bölünmesi, Hızır ve Kasım günleri olarak halen de çok yerlerde kullanılmaktadır. Aşağıda görülecek olan 21 Aralıktan başlayan 8 li bölünmenin ortasından ikiye ayrılmaktadır. 6 Mayıs'ta Hızır Günleri başlamakta , 6 Kasım'da ise Kasım günleri sayılmaktadır. yaklaşık 180 er günlük bu ayırımın erken zamanlardaki uygulaması belli değildir.

b 4 e Bölünme:

"Mevsim" dediğimiz gerçeği belirleyen ayırımdır. 21 Aralıkta başlayan bu bölünme ile yıl, dörde ayrılmıştır: Kış, Yaz, Yay ve Güz. Seneyi dörde bölen bu ayırım, günümüzde de etkisini göstermekte ve uygulanmaktadır. Ancak mevsimlerin başlangıcı 21 e gün geriye getirilmiştir.

c. 8 e bölünme:

Yılın sekize bölünmesi, günümüzde pek yaygın olmasa da vaktiyle etkili bulunmuş idi. Böylece dört mevsim, yani 90 a günlük büyük birimler, 45'er gün olarak ikiye bölünmekte idi. Bu ayırımın İç Batı Anadolu'daki uygulaması şöyle idi:

21.III- (+45) 6 Mayıs: Nevruz-Geceyle gündüz
6 Mayıs-21 .VI. Hidrelelliz

22.VI-6 Ağustos Gündönümü

7 Ağustos-22.IX Eyyam-ı bahar

23.IX.- 6 XI. Mihrican

7.XI-21.XII Kasım

22.XII. 5.II. Karakış

6.II-20.III Hamsin.

Son sırada yer alan 90 günlük "kış", çoğu zaman 45 er günlük değil, 40 ve 50 olarak ikiye bölünür, "erbain" ve "hamsin" diye anılırdı. Hamsinin de ayrıca iç bölünmesi olup, "cemre"ler bunun içinde yer alırdı.

d. 12 ye Bölünme:

Senenin 12 ye bölünmesi, en yaygın olan ve etkisini günümüzde de canlı olarak gösteren bir ayırımıdır. Onikiye bölünmenin en önemi göstergesi, gökyüzündeki "ay" olup, o iki büyük tabiat adisesi arasında en azından tam olarak oniki kere şekil değiştirmektedir. Onn içindir ki türkçemizde onikiye bölünmenin birimi, göküzündeki ay ile aynı ismi taşır.

Ayların adları birkaç türlü oluşmuştur:

a. Sıra ile ad verme.

Aylara, birden başlayarak sıra ile sayı adı vermek eski ve yaygın bir uygulama değildir. Göktürklerde bu türden " adlandırma ("yedinci ay" gibi) etkin idi. El-Biruni, böylesine sıra ile verilen isimlendirmenin bir örneğini el-Kanun el-Mesudî'sinde nakletmiştir. Bazin'de kısmen düzelmiş (s. 536) ay sıralaması, Yazıtlar sonrasındaki en eski örnek kabul edilebilir.

Uluğ ay (11)

Kiçik-ay (12)

Birinç-ay

İkinc-ay

Üçünc-ay

Dördünc-ay

Beşinç-ay

Altınç-ay

Yetinç-ay

Sekizinç-ay

Toksunç-ay

Onunç-ay

Sonraki yüzyıllarda da böylesine adlandırma Türk boylarının çoğunda yaşamıştır.

Uygur Türklerinde	Kırgızlarda	Ruslarda
Birinci ay		II. Fevral= Şubat
Ekinci ay		III.
Üçüncü ay		IV
Dördüncü ay		V.
Beşinç ay		VI.
Altınç ay		VII
Cetinç ay		VIII
Segizinç ay	Tokuzdun ayı	IX
Toguzunçu ay	Cetinci ay	X
Onunçu ay	Beştin ayı	XI
Onbirinç ay	Üçtün ayı	XII
On ekinç ay	Birdin ayı	I

Kırgızlardaki ay isimlerinin " sekizinci ay" sonrasındakilerin ""sıra" veya "sayı" özellikleri açıktır. Ancak bu türden adlandırmanın kendi içindeki mantığını biz çözemedik. Ancak bu durumun, "sıra-sayı " adlandırmanın bir hatırası olduğuna şüphe yoktur.

b. Mevsimlere Bağlı Adlandırma:

Türk ay adı vermenin eski ve günümüze kadar devam eden bir özelliği, "mevsimlere göre ay adı verme"dir. Buna göre her mevsim üç ay olup, aylar sırasıyla "ön-baş-ilk", "orta" ve "son-geç" gibi isimlerle anılmakta idi.

Tuva Türklerinde, iki türlü ay isimleri kullanılmakta idi. 1990 larda durumu haber veren Uriy Araksin'e göre aylar şöyledir:

Bir ay	Çastın başkı ayı = (Baharın, yazın baş,ilk ayı)
İyi ay	Çastın ortaa ayı (orta ayı)
Uş ay	Çastın adak ayı (baharın son ayı)

Dört ay Çaynın başkı ayı (yay=bizim yazın baştaki ayı)

Beş ay	Çaynın ortaa ayı (yay'ın orta ayı)
Altı ay	Çaynın adak ayı (yayın son ayı)
Yedi ay	Küstün başk1 ayı
See ay	Küstün ortaa ayı
Tos ay	Küstün adak ayı
On ay	Kıştın başk1 ayı
Onbir ay	Kıştın ortaa ayı
On iyi ay	Kıştın adak ayı

Mevsimplere bağlı ay adlandırması Bütü Türklüğünde de yaşamıştır. Temür'ür Karsakpay yazıtı böyle tarihlendirildiği gibi. İbn Kemal/Kemal Paşazade'nin tarihinde XV.yüzyıl sonlarına ait bir olay böyle tarihlenerek verilir. Bu türden ay adlandırması XIX. yüzyıl ortalarında Kars dolaylarında görölmüş olup, XX yüzyılın ilk yarısı dolaylarında Tunceli dolaylarında da yaşıyordu.

Mevsimplere bağlı ay isimlendirilmesi, Türk aleminin hemen her tarafında ayrıca görölebilir.

d. Ayların ayrı ad alması:

Ayların ayrı ve kendilerine mahsus adlandırılması, mevsimin özelliklerine göre olmuştur.

S.İ. Rudenko, "Oçerk Bıta Severo-vostoçnyı Kazako" adlı dikkate değer makalesinde, (Kazaki, Akademi Nauk Soyuzu Sovetskih Sotsialistiçeskih Respüblık, Seriya Kazakıstantanskaya, Leningrad 1930, 1-72) ölü ardından, bir yıl kadar sonra verilen Aş dolayısıyla, Kazak takviminden 54, sahifedeki dipnotunda bahsetmektedir. O muhtemelen buradaki bilgileri bir bağımsız kazak sözlü kaynağından almıştır.

		(rusça izahı)
Noyabr,11,	Toksan ayı	Kış başlangıcı
12.	Kantar ayı	Baęlantı
Yanvar	Üçtogıs ayı	3.soğuk ay
2.	Bırdıng ayı	Sıcak gelmesi ayı
3.	Kökek ayı	Guguk kuşu ayı
4	Mamır ayı	Otların kımıldanması
May	Mausım ayı	Sevinç (insanlar ve hayvanların)
6.	Çilde ayı	40
7.	Tamız ayı	Çok sıcak ay
8	Mıyzam ayı	ölçme(burç) pautina?
9.	Kazan ayı	Ocakda yer alan insanlar için olan kazan
10.	Karaşa ayı	Kara topraklar (karlı değil)

Bu karşılıklar da, klasik(yakınlarda oluşturulan) resmî Kazak takviminden bir ay geride kalmaktadır. Ancak bize kalırsa, tabiat olaylarıyla uyuşması açısından burada sayılanlar gerçeğe daha yakındır.

Burada kesinlikle söylenebilecek hususlar şunlardır. , Çilde=Şilde, 22 Haziran sonrası olmalıdır; Çok sıcak ay için kullanılan öteki ad, "Tamız" Batı Asyadaki Temmuz'u hatırlattığından o da, kesinlikle Şilde=Çildeyi takib eden ay olacaktır. 6-7 olabileceği gibi, 7-8 de olabilir. Bizim gözlemediğimiz, araştırmacıların bu ayların karşılığını alırken, kaynaklarının hafızasını kontrol etmeleri gerekirdi diye düşünüyöruz. Bir diğer husus, karşılık verilen isimlerin rumî - milâdi karşılıklardır. Nevrus, şimdilerde 21 Mart (miladî) iken, geçen yüzyılda 9 Mart sayılıyordu (rumî).

Rudenko aylar için de Jang(yeni)ay, Margay, Jartıay, tolıkay (dolunay), eski ay gibi isimler vermektedir. Şimdiki resmî kazak ay isimleri sırasıyla Knatar, Akpan, Naurız, Kökek, Mamır, Mausım, Şilde, Tamız, Kırküyek, Kazan, Karaşa ve Celtoksan dır.

Kenesbayev'in Kazak Tilinin Frajeolojik Sözlüğüne göre, Kazak ay adları (Türk Diyili Araştırmaları Yıllığı, 1982-83(1986), T.Tekin)) şöyle idi. Bunları , mesela 1993 yılının yaygın ayları ile şöyle biliyoruz:

Nawrıs(Ulus kün) ayı	22.III-21-04	Mart,1-31
Kökek	22.IV- 22.V	Nisan
Mamır	23.5-21.06	Mayıs
Mavsım	22.6-21.7	Haziran
Şilde	22.7-20.8	Temmuz
Tamız	21.8-19.9	Ağustos
Kırküyek	20.9-19.10	Eylül
Kazan	20.10- 18.11	Ekim
Karaşa	19.11- 18.12	Kasım
Jeltoksan	19.12-17.01	Aralık

Kangtar	18.01- 16.02	Ocak
Akpan	17.02-18.03.	Şubat

Kırgız ay isimleri ile, geçen yüzyıldaki tarihi karşıyıkları şöyledir:

S. Attakurav'dan öğrendiğimize göre (Kırgız Etnografyası, Bişkek 1997, s. 159), Kırgız halk takvimindeki aylar da genellikle şimdiki hesaba göre, her ayın 21 veya 22 isinde başlar ve şöyledir:

1. Calgan Kuran 21.III-20.IV.
2. Çın Kuran 21.IV-22.V
3. Bugu 23.V-22.VI
4. Kulca 23.VI-22.VII
5. Teke 23.VII-22.VIII
6. Baş Oona 23.VIII-22.IX
7. Ayak Oona 23.IX -21.X.
8. Toguzdun Ayı 22.X - 20.XI
9. Cetinin Ayı 21.XI - 20.XII
10. Beştin Ayı 21.XII - 19.I.
11. Üçtün Ayı 20.I. - 20.II
12. Birdin Ayı 21.II. - 20.III

Bu ayların, mevsimlere bölünüşü Kırgız Sovyet ansiklopedisine göre şöyledir: (Kırgız Sovyet Ansiklopedisi, II, 545 , 1977, Bişkek) Kırgızlarda ayların mevsimlere

Caz=Yaz(Bahar)	Cay=Yay(=Yaz)	Küz	Kış
Calgan kuran	Kulca	Ayak oona	Beştin-ay
Çın kuran	Teke	Toguzdun-ay	Üçtün-ay
Bugu	Baş oona	Cetinin-aşı	Birdin-ay

Ay isimlerinin doğal duruma ve olaylara bağlı olduğu bir çok Türk boyundaki ay isimlerinden açık olarak anlaşılıyor:

c. Doğal özelliklere göre konulan ay isimleri:

Hakas tülkesindeki bir kısım ay isimleri, doğal özelliklerine göre konulmuş olmalıdır.

- Janv. Uluğ Hırlas Ayı (=büyük soğuk ayı)
Feb. Küçük Hırlas ayı (=küçük soğuk ayı)
Mart Azıg ayı (Azık?-ay?)
Apr. Çıl ayı (Yel=rüzgar)
May Hıra ayı (Ekin ?)
Jun Ot ayı
Jul Çızıg ayı (hasta?,)
Ag
Sept. Orgak ayı Orak ayı

.....
Şorlarda Ay isimleri şöyledir:(Şorskiy Sbornik, vip.1, Kamerova 1994) s. 56.

- May, Şabın-ai (ekmek)
İon Odag ai
İül Piçen ai
August Orgak ai
Spt. Urtun ai
Okt. Kus ai
Noy. Ulu Kırlaş
Dek. Kığ Kırlaş
Janv. Çel ay
Fevr. Çaskı ai
Mart Koruk ai
Aprel Şın Koruk ai

*** Burada Türk takvimine ait araştırmalarımızdan küçük bir kesit sunduk. Bunu ayrıntıları ile yazmakta olduğumuz Türk Takvimi ve Çevirme Kılavuzu adlı kitabımızda göstereceğiz.

Türk takviminin kendisine mahsus özellikleri , halen de araştırılmayı muhtaçtır. Bunların kaynaklardaki görüntüsü dağınık gibi olmakla birlikte, yukarda esaslarını verdiğimiz çizgi içinde daha açık olarak anlaşılacaktır.